

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

I Yazı

Azərbaycan publisisti, pedaqqoq, maarifçi-dəmokrat, təbiətşünas və darvinist alim, "Əkinç" qəzetiinin redaktoru və Azərbaycan mill mətbuatının banisi Həsən bəy Səlim bəy oğlu Məlikov-Zərdabı 1837-ci il 28 iyundə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. Onun babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy metsenat kimi tanınırdılar. Onların qonaq otağı həmisi dövrün şairlərinin üzünə açıq idi.

Həsən bəyin ilk müəlliimi atası Selim bəy olmuşdu. Uşaq öz nəslinin keçmişini və Qacar-Rus savaşları nəticəsində rusların Qafqazı işğal etmələrinin tarixi haqqında söhbətlərə xüsusi maraqla qulaq asırdı. Babası Rehim bəyin general İvan Fyodrovic Paskeviç salamlayarkən bir dəstə ermanını məktəblisini göstərib "Biz yaşayacaqıq və yalnız uşaqlarımız bu məktəblilərin sırasında dayananda bizimle hesablaşacaqlar!"-sözleri yaddaşına hekk olunmuşdu. Həmin Rehim bəy başqa Şirvan əsilzadələri ilə birlikdə Sankt-Peterburqa gedən Qacar dövləti (1796-1925) şahzadəsi Xosrov Mirzəni qarşılımağın göndərilməşdi. Rehim bəy bahalı atlas paltaşlar və qiyməti daş-qaşla bəzənmiş Qacar vəlīəhdı Abbas Mirzənin oğlu Xosrov Mirzə Qacara baxaraq başını bulamış və yanında duran adama demişdi: "Məndən olsa, bu şahzadənin əyninə gödək və rahat arxalıq geyindirdim, onu yəhərənmiş atın belinə mindirib idarə edəcəyi ölkəni öyrənməyə göndərərdim. Bax, onda asıl padşah olardı. Yoxsa indi arvad kimi bəzənib, tumarlanıb, arvaddan da artıq olmayaçaq". Rehim bəyin onun barəsində danışığını sezən Xosrov Mirzə dediklərini təkrar etməyi tələb etmişdi. Rehim bəy əslə özünü itirməmişdi. Həqiqəti olduğunu kimi acıb demişdi.

Həsən bəy Zərdabı ilk təhsilini Zərdab kəndindəki mədrəsədə almışdır. Burada Azərbaycan türkçəsindən başqa ərəbcə və farsca öyrənmişdir. Zərdabı 1852-ci ilde Şamaxı şəhərində açılan rusca dünyəvi təhsil verən məktəbə yazılımışdır. Məktəbi bitirmək üçün imtahan verəndə Qafqaz Tehsil Komissiyasının Müdiri baron Nikolayın diqqətini çəkmiş və baron onu dövlət təqaüdü ilə Tiflisə oxumağa göndərməyi təklif etmişdir. Bu ərafələrde atası vəfat edən Zərdabibəy böyük qardaşları Tiflisə getməyə icazə verməmişdilər. Tiflisde yaşayın atasının dayısı general Fərəc bəy Ağayev bu hadisədən sonra hadisəyə müdaxilə edərək, Zərdabını Tiflisə qətizdirmişdir.

Zerdabının Tiflisde doğduğu iddia edilir. Tiflisde məktəb üçün girdiyi imtahanları uğurla bitirir. Zerdab 1858-ci ilde I Tiflis məktəbinin V sinifinə qəbul olunmuşdur. 1861-ci ilde həmin məktəbi uğurla bitiren Zerdabı elə eyni ilda dövlət təqaüdü ilə Moskva Universiteti Fizika-Riyaziyyat fakültəsində Təbiət elmləri üzrə təhsil almağa göndərilmişdir. 1865-ci ilde bu universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmiştir. Ali təhsil ocağında oxuduğu müddədə telebələr arasında xüsusi olaraq seçildiyinə görə fakültəni əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra elmi iş üçün universitetdə saxlanılması qərarı qəbul edilmişdir, lakin vətəne olan sənəsiz məhəbbəti, xalqına, milletinə xidmət etmək arzusu onu Azərbaycana cəkib qətirmişdir.

Həsən bəy Məlikov-Zərdabı universitet illərində dövrün irlədə gedən elm adamları ilə tanışmışdır. Tarixçi Solovyov və yaziçi Pleşeyevlə yaxın münasibəti olmuşdur. Solovyovun evinə tez-tez gedən Zərdabı Solovyovun qızına qarşı hissələri olmuşdur. İdealist Zərdabı Solovyovun qızı ilə evlənəcəyi təqdirdə həm gələcəyə yönəlmış ideallarından əl çəkmək məcburiyyətində qalacağını, həm də bu davranışın xalqı tərəfindən xoş qarşılınmayacağını düşünərək təhsilini tamamladıqdan sonra universitetdə qalmaq yönündə təklifləri rədd etmiş və xalqına xidmət etmək üçün vətənə dönmüşdür.

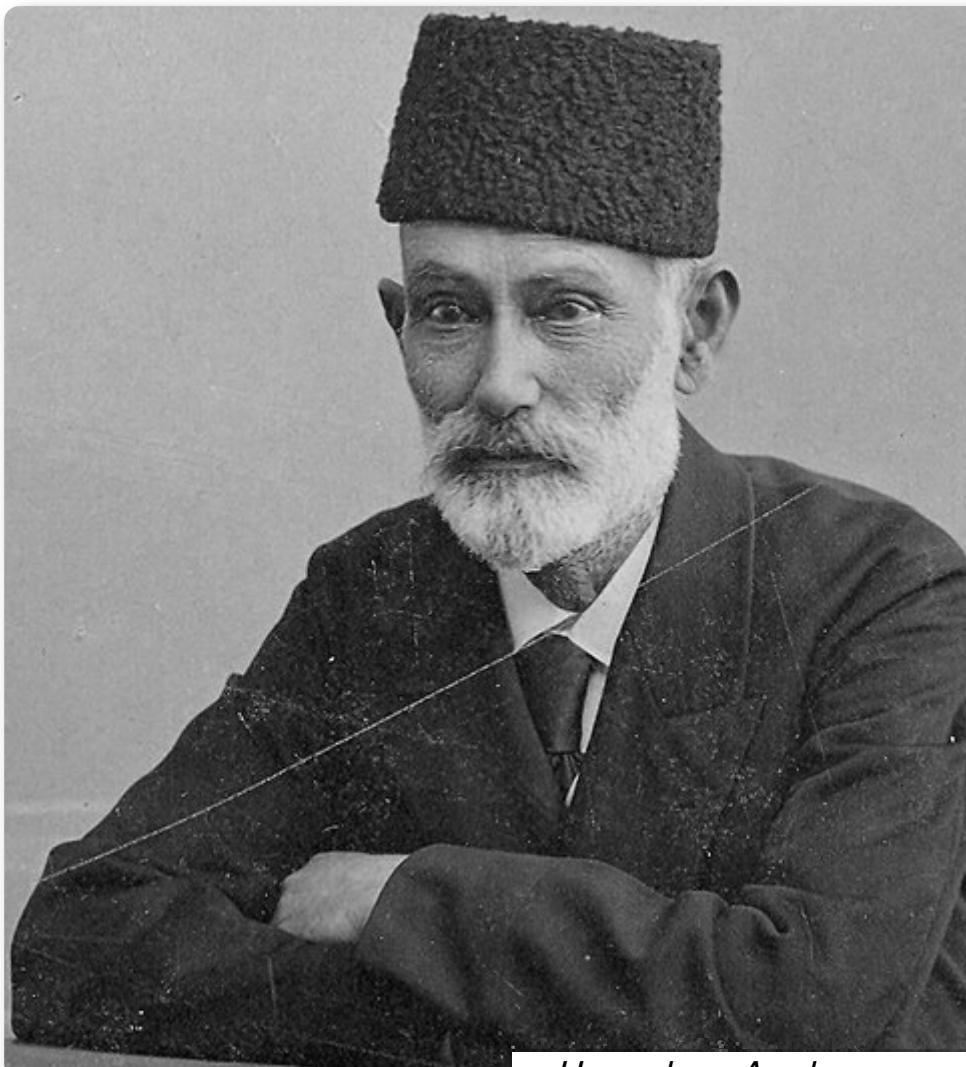
Zərdabi universiteti bitirdikdən sonra Tiflisde Torpaq İdarəsində (Mejovoy Plata) işləmeye başlıyır. Bu vəzifədən ayrıldıqdan sonra 28 fevral 1868-ci ildə Qubada məhkəmə katibi olaraq işləmeye başlıyır. 4 oktyabr 1868-ci il tarixində işinə son verildikdən sonra bir müddət müstəqil məhkəmə vekiliyi etmişdir. 18 noyabr 1869-cu ildə Bakıda məktəbə təbiət elmləri üzrə müəllim kimi işe düzəlmüşdür. Bununla da onun həyatında yeni dövr-maarifçilik,xalqın savadlanması,ana dilində təhsil uğrunda mübarizə mərhələsi başlayır, lakin problemin çətinliyi onda idi ki, Həsen bəy Qafqazda

o zaman fəaliyyət göstərən 10 gimnaziyada çalışan müəllimlər içərisində əli təhsilli yeganə Azərbaycan türkü idi. Azərbaycan türklərindən olan şagirdlər yox, dərəcəsində idi. Bununla da, Həsən bəy Azərbaycanlı uşaqları məktəbə cəlb etmək üçün xalq içərisində təbliğat aparmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Həsən bəy Azərbaycan zədəganlarına nümayəndələrinə tez-tez babası Rəhim bəyin sözlərini xatırladırdı: "Yalnız maarif sizi xilas edəcək". 1867-ci ildə eşilzadələr Həsən bəyəndən narazılıqlarını bildirdilər- guya o, hełe tehkimliklə əsərətindən qurtara bilməyən kəndliləri müdafiə edir. Həsən bəy iri mülkədər Şivarova xəbərdarlığını etmişdi: " Bir baxın görün, siz bəyler ne qədər azsınız, bedəncə ve ruhca sağlam olan bu kəndlilər

apelyasiya, kassasiya şikayetlerinden, məhkəmə möhəllələrindən, markaların keyfiyyətindən, sayından və sairə və ilaxır başı çıxmirdi. Həsən bəy heç kimin xahişini redd etmədən səbrlə, təmkinlə yanına gələnlərə yeni qanunları başa salır, dünyadan bixeber, yaziq kəndliləri, sədə şəhər camaatını firıldaqçı vəkillərin, virdansız tərcüməçilərin, acgöz polislerin cəngindən qurtarırdı. Bunun da neticəsində özüne saysız-hesabsız düşmən qazanmışdı. 1869-cu ilin martında Həsən bəyin həyatına qəsd etməyə çalışmışdılar. Gecə kabinetində işləyərkən nəməlum şəxs ona atəş açmışdı. Gülə Həsən bəyin başından bir verşok yuxarı, divara dəymişdi. Ümumiyyətə, məhdud sahədə işləmek Həsən bəyi temin etmirdi. O, səsinin bütün xalqa çatmasını istəyirdi. Həsən bəyin ürəyində qəzətdə işləmek arzusu baş qaldırmışdı. O

Azərbaycan milli mətbuatının banisi *Həsən bəy Zərdabi*

isə nə qədər çoxdurular! Yadınızda saxlayın ki, onlar sizin ebedi qullarınız olmayacaqlar, nə vaxtsa öz azadlıqlarını tələb edəcəklər”

azadılıqlarını taleb edecekler. Hesən bəy kəndlilərin torpaq məsəlesi kimi mühüm, həyati əhəmiyyətli bir işdə rəislərinin tapşırıqlarını sözsüz yerine yetirən məmər olub silməzdi. O, tez-tez camaatına, xüsusən də dövlət kəndlilərinə (bəylerin deyil, xəzinənin torpaqlarını becərən kəndliləri bu cür adlandırdılar) qarşı hədsiz ədəletsizliklərin şahidi olurdu. Şübhəsiz, kəndlilərə münasibətdə ən böyük istismarçı dövlətin özü idi. Torpaq sahələri arasındaki mərzlər (məsafələr və sərhədlər) həmisi mülkədarların, yaxud varlı köçkünlərin tərəfini saxlayan inzibati dairələrin istədiyi şəkilde deyişdirilirdi. Kəndlilərin uzun illərdən bəri alım təri ilə becərdikləri torpaqları özbaşına köçkünlərlərə verirdilər. Belə hallarda Hesən

Həsən bəy Azərbaycan zadəganlarının nümayəndələrinə tez-tez babası Rəhim bəyin sözlərini xatırladırıdı: "Yalnız maarif sizi xilas edəcək". 1867-ci ildə əsilzadələr Həsən bəydən narazılıqlarını bildirdilər- guya o, hələ təhkimçilik əsərətindən qurtara bilməyən kəndliləri müdafiə edir. Həsən bəy iri mülkədar Şivarova xəbərdarlıq etmişdi: " Bir baxın görün, siz bəylər nə qədər azsınız, bədəncə və ruhca sağlam olan bu kəndlilər isə nə qədər çoxdurlar! Yadınızda saxlayın ki, onlar sizin əbədi qullarınız olmayıacaqlar, nə vaxtsa öz azadlıqlarını tələb edəcəklər"

reislerle üzleşməyə vadar edirdi.Quberniya idarəesində isə buna dözmək istəmirdilər. Bakı qubernatoru Kulibaykinin Həsən bəyi görməyə gözü yox idi. Kulibaykin axırdı tələb etdi ki, Quberniya idarəesində "ya o-qubernator qalmalıdır, ya da Həsən bəy". Təbii ki,qubernatorun hökmü dəha etkin idi. Həsən bəy qədəhiyi idarəesindən da qəzəb etdi.

Həsən bəy növbəti iş yerindən də əl çəkməli oldu. Həmin dövrde mahal və dairə məhkəmələri yaradıldı. Bu məhkəmələrin etrafında xalqın qanını sormağa hazırlaşan zəlilər- tərcüməçilər, gizlə vəkillər, polislər və başqaları toplaşırıldı. Onlar hər vasitə ilə yeni məhkəmə islahatından xəbərsiz olaraq kütleni öz torularına salmağa, şirəsini sixib çıxarmağa çalışırdılar. Həsən bəy xalqının köməyinə tələsməli idi. Beleliklə, o, məhkəmə idarələrindən xidmət etmək qərarına geldi. Qubada məhkəmə hakiminin yanında məhkəmə katibi vəzifəsində islaməyə başladı.

Xalq yeni məhkəmənin qəlşnalar məhkəməsinin əhəmiyyətini anlamırdı. Onun yeni qanunlardan

dövrde türk dilinde qəzet nəşri barəsində düşünmək
bele faydasız idi. Rusiyada türk dilli mətbuat
olmadığından təbii ki, türk dilində yazmaq da
əhəmiyyətsiz işə çevrilmədi. Həsən bəy "Bakinski
listok" adlı kiçik qızətədə əməkdaşlıq etməyə başladı.
Onun ilk məqalələri məktəb açmaq çəgirişinə laqeyd
qalan varlı, Quba boyaqçılara qarşı çevrilmədi.
Həyatına qəsd Həsən bəyi qorxutmamışdı. O,
rüşvetxorluğu, varlıkların acqozluluğunu
xudpəsəndiliyini, mollaların yalanlılığını evvelki kimi
ifşa edirdi. Həsən bəyi qorxudan yegane şey təkliyi idi.
O, yaxşı başa düşürdü ki, nə qədər çox çalışsa da, tek
əldən səs çıxmaz. O, məqalələr yazar, kükçədə, bazarda,
kəndlilərin arasında, şəhərdə söhbətlər aparır, xalqı
maarifə, təhsilə çəgirir. Lakin onun səsinə səs
verenlər yox idi. Həsən bəy isə təxiresalınmaz işlərin
hamisiniñ öhdəsindən təkbaşına gele bilmirdi. Çox
vaxt o, xidməti işlərindən imtiyət etməli olurdu.
Nehayət, 1869-cu ilde mahal məhkəməsindəki
isindən də istəfa verməli oldu.

İşinden de istifa etmemi oldu. **Həsən bəyin məqsədi hökumətə xidmət yox, öz arzularına müvafiq şəkildə işləmək idi. Onun fikri-zikri müsəlmanlar arasında maarifi yaymağa yönəlmışdı. Xalq məktəbləri açmaq lazımdı. Həmin dövrde müsəlmanlar və türkler üçün ruslaşdırma siyasetinin prinsipləri əsasında yaradılan və camaat arasında etimadı olmayan dövlət məktəblərindən başqa şəxsi, yaxud xüsusi məktəblərə təsadüf edilmirdi. Çünkü hökumət müsəlmanlara nəinki məktəb açmağa və ona rəhbərlik etməyə, hətta bu məktəblərdə adicə müallim olmağa icaza vermirdi.**

Həsən bəy Zərdabı müsəlmlər arasında ilk dəfə 1872-ci ildə Bakıda "Cəmiyyət-xeyriyyə" də yaratmışdı. Həmin ilin bütün yayını Həsən bəy Zərdabı gimnaziyada təhsil alan şagirdləri Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgərəğa Adıgözələv (Goranı) ilə birlikdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərini dolanaraq rəsmi dəfərə "Cəmiyyət-xeyriyyə"yə üzv yazmaqla məşğul olmuşdu.

Yoxsul və kiməsiz uşaqların tərbiyəsi və məktəbə hazırlığı ilə məşğul olmaq üçün savadlı türk qadın müəllimlərə ehtiyac yarandığından, Həsən bəy Zərdabi 1872-ci ildən "Qafqaz" qəzetində Tiflis "Müqəddəs Nina" Qadın gimnaziyasını bitirən qızların müəllim kimi peşəsini davam etdirmələrini tabliğ edir. Bundan sonra Zərdabi bir gün "Qafqaz" qəzetindəki xəbərdən Tiflisdə olan Müqəddəs Nina adlı qız məktəbindən məzun olanların arasında Nalçik şəhərində anadan olan və Balkar türklərindən olan Hənifə xanım Abayevanın da olduğunu öyrənir. Bundan sonra Tiflisə gedən Həsən bəy Zərdabi Hənifə xanımı taparaq tanış olur və ona gələcəklə bağlı fikirlərini deyir. Hənifə xanımın da eyni fikirdə olduğunu öyrənən Zərdabi ona evlənmə təklif edir. Təklifi qəbul edən Hənifə xanım Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə yaşaması üçün Bakı sahəsinə köçür.

(ardı var)